

О. Тищенко
(м. Херсон)

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ СПРАВИ У ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Специфіка розвитку фармацевтичної справи в Херсонській губернії у XIX – на початку XX ст. донині залишається малодослідженою ділянкою вітчизняної історії. Однією з причин такого стану є брак друкованих джерел про виникнення і роботу аптек Херсонщини в окреслений період, причому навіть в архівних документах присутній відносно незначний обсяг фактичних даних з фармацевтичної тематики. Пропонована стаття є спробою реконструювати історію становлення аптечної справи у Херсонській губернії¹ за весь період її існування в складі Російської імперії. Крім того автор прагнула відтворити специфіку заснування й діяльності казенних та приватних аптек, визначити роль земств у розвитку фармацевтичної допомоги населенню, а також згадати імена тих, хто найбільше спричинився до розбудови цієї мережі на Херсонщині.

Розвиток аптечної справи на півдні України був обумовлений заснуванням у 1778 р. Катериною II міста Херсона як „південного вікна” імперії. Спорудження в ньому фортеці, форштадтів, казарм для військ (у 1783–1787 рр. тут дислокувалося 12 полків) вимагало залучення значних людських ресурсів, передусім будівельників і кораблів, котрі потребували кваліфікованого медичного обслуговування. Враховуючи об’єктивну потребу в заснуванні лікувального закладу, центральна й місцева влади подбали про відкриття у районі Забалки невеликого військово-морського шпиталю (пізніше – лазарету). Значні зміни в медичній сфері відбулися після 1803 р., коли Херсон набув губернського статусу, ставши центром обширної території на півдні України. Невдовзі перший губернатор Херсонщини, дійсний статський радник О.М.Окулов доручає відповідним службам міста переобладнати колишні конюшні князя Г.О.Потьомкіна під військовий госпіталь. Тоді ж у місті було створено казенну аптеку та військово-фармацевтичний склад (у приміщеннях палацу останнього)².

З огляду на те, що ці заклади не могли в повній мірі задовольнити потреби міста, через десять років у Херсоні відкрилася ще одна, – так звана. польова аптека Стікегуса³. Але і тоді мешканці Херсонської губернії продовжували відчувати гостру потребу в ліках, що спонукало уряд вжити заходів для регламентації роботи аптек. 18 лютого 1830 р. Міністерство внутрішніх справ Російської імперії видало циркуляр про нагляд „за исправным следованием” транспортів з аптекарськими матеріалами для державних фармацевтичних закладів⁴. Після цього департамент казенних лікарських заготівель російського уряду у Санкт-Петербурзі почав виділяти значні кошти державним аптекам імперії для заготівлі, зберігання й розподілу в армії та флоті медикаментів, медичних матеріалів і лікарського обладнання. Завдяки цьому у 1830–1836 рр.

Херсонська казенна аптека мала можливість забезпечувати останніми Миколаївський та Севастопольський морські шпиталі, Херсонський військовий госпіталь, лікувальні заклади Павлоградського гусарського і Балаклавського грецького піхотного полків, Дунайської флотилії й ін.

У 1830-1831 рр., коли на Херсонщині лютувала холера, цей фармацевтичний заклад працював з особливим напруженням. Вона забезпечувала потрібними для проведення профілактики і боротьби з хворобою медикаментами та матеріалами Херсонську лікарню, „присутственные места”, військові команди, шпиталі, церкви, єврейську синагогу. Для організації карантинів медикаменти надсилалися також до Єлисаветградського, Тираспольського, Бериславського, Григоріопольського й інших „предохранительных комитетов”, для війська наказного отамана в Новочеркаську ⁵. Зауважимо, що і пізніше ця аптека спільно з казенним аптечним складом проводила значну роботу по забезпеченню значної кількості військовослужбовців різноманітними медикаментами. Обіг ліків (як на той час) був величезним. Так, зокрема лише 17 грудня 1835 р. згадувані фармацевтичні заклади відвантажили Єкатеринославському батальйону 49 пудів 31 фунт ліків і різного медичного майна ⁶.

У фінансових документах аптеки за 1830-ті роки зустрічаємо безліч записів про відправку медикаментів до Одеси, в Брестський, Литовський, Віленський, Волинський, Мінський, Житомирський резервні батальйони, у Катеринослав „для тамошних военных кантонистов”, в інвалідні команди Бахмута, Новомосковська, Верхньодніпровська, Олександрії й ін. Тільки за 1836 р. було відіслано близько 500 поштових посилок і відправлено значну кількість транспортів з медикаментами та іншими медичними матеріалами ⁷. Але Херсонська казенна аптека займалася не лише постачанням ліків. Її співробітники постійно здійснювали ретельні лабораторні дослідження останніх, які надходили на продаж, і навіть продуктів харчування. Зокрема хімічними методами на доброякісність перевірялася солдатська каша, після чого кожного разу складався відповідний протокол ⁸.

Фармацевтичний заклад працював в тісному контакті з відповідними московськими й Санкт-Петербурзькими складами. На підтвердження цього свідчить запис у його книзі реєстрації за 1836 р.: „Вчерашнего числа пополудни в четвертом часу прибыл в оную аптеку транспорт из Московской запасной аптеки с материалами и припасами на 1836 год” ⁹. У тому ж році зареєстровано „Билет из казенной аптеки Гавриилу Семёнову, доставившему в сию аптеку транспорт из Санкт-Петербургского запасного аптечного магазина с аптекарскими материалами в том, что он следует из Херсона обратно в столичный город” ¹⁰. Слід відзначити, що фармацевтичний заклад деяку частину медикаментів заготовляв або закуповував на місці, обов’язково дотримуючись при цьому спеціальних стандартів. Про це свідчать зокрема щорічні записи про придбання „в питейной конторе по цене 8 рублей за ведро до 300 ведер полугарного вина для лечения больных в госпиталях” ¹¹.

Особливо актуальним для аптеки було заповнення вакантних посад в її штаті. В пошуках здібних фахівців остання активно контактувала з

різними державними установами та приватними аптеками. У 1836 р. провізор Ньюман звернувся до Херсонської лікарської управи з рапортом, якому містилося прохання допомогти заповнити вакантну посаду фармацевта (на неї пропонувалося призначити працівника приватної аптеки П.Макарського Кожухова ¹².

У 1839 р. відповідно до указу Сенату в Херсоні було засновано Інспекторське управління Аптекарської частини – перше на півдні Росії ¹³. Його очолив штабс-лікар, колезький радник Ліобальд з річним утриманням 3000 руб., до завдань якого входили інспектування військових частин, лазаретів і шпиталів, а також перевірка їх забезпеченості ліками й медичними матеріалами. Діяльність управління дозволила значною мірою впорядкувати процес надходження потрібної номенклатури ліків до аптек губернії.

Слід, однак, відзначити, що відносно успішний розвиток фармацевтики на Херсонщині не супроводжувався здешевленням цін на ліки. Тому для більшості місцевих жителів послуги казенних аптечних закладів були недоступними. З огляду на це у 1828 р. губернатор скликав нараду, на якій обговорювалися підготовчі заходи до відзначення 50-річчя заснування міста та 25-річчя проголошення його адміністративним центром губернії. Серед інших було прийняте й рішення відкрити в Херсоні першу приватну аптеку. Але для розв'язання цього питання необхідно було звернутися до Санкт-Петербурга з відповідним клопотанням, у якому мала бути обґрунтована доцільність її заснування (зокрема враховано місцеву специфіку, вказано кількість населення, наведено інформацію про вже діючі в місті фармацевтичні заклади ¹⁴.

У столиці сподівання херсонців зрозуміли і клопотання підтримали. Губернатор одержав необхідний дозвіл. Виходячи з того, що відкриття в ті часи нової аптеки було подією виняткової ваги, останній особисто провів попередні консультації щодо цього з хірургом місцевої лікарні Ніколаусом Готфридом Мюллером – німцем за походженням, людиною винахідливою, підприєжливою, який погодився втілити цей проект у життя. Відтак уже в 1828 р. у Херсоні з'явився перший приватний заклад, який розмістився на першому поверсі двоповерхової будівлі на розі вулиць Суворівської й Потьомкінської (нині – вул. К. Маркса) ¹⁵. З кінця 60-х рр. ХІХ ст. аптека Мюллера стала найпопулярнішою серед населення міста, бо, на відміну від інших, працювала цілодобово.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Херсоні функціонували Воронцовська (на розі вулиць Воронцовської та Суворівської), якою завідував провізор М.Б. Оречкін; а також аптека П.П. Слесаревського (на розі вулиць Рішельєвської й Соборної). Про існування ще одного такого закладу можна дізнатися з об'яви у газеті „Юг” за 1910 р.: „Химико-бактериологический кабинет. Прием всевозможных анализов в продолжении всего дня при Ришельевской аптеке А.М. Халаная” ¹⁶. Залишилися згадки в історії міста і про фармацевтичний заклад Баумгольца, що функціонувала на розі вулиць Панкратівської та Дворянської. У різних джерелах присутні дані про існування аптек Білінкіса, Гіндіна, Шуховича, Пінтера, Хаскельзона ¹⁷.

На той час у фармацевтичних закладах й аптечних магазинах, окрім лікувальних препаратів, продавали різноманітні косметичні товари, засоби догляду за хворими, лікарські трави, про що щоденно сповіщали рекламні оголошення у місцевих газетах. Вартість медикаментів для різних категорій херсонців суттєво різнилася. Для незаможних людей ліки відпускалися за помірними цінами (приміром, бертолетова сіль для них коштувала 5 коп, а для заможних, з додаванням ямайського рому – вже 3 руб).

Слід зазначити, що до 1917 р. всі фармацевти в своїй діяльності керувались Аптекарьським статутом, виданим у 1789 р., який пізніше витримав кілька редакцій. В одній з його статей йшлося: „Аптекарь, яко добрый гражданин, вернохранящий присяжную должность, повинен быть искусен, честен, благоразумен, во всякое время присутственен и исполняющий звание своё всеобщему благу соответственно”¹⁸.

Переважна більшість фармацевтів Херсонщини сумлінно та ретельно виконувала свої професійні обов’язки, звіряючи свою діяльність з положеннями згаданого статуту. Зокрема це повною мірою торкалося А. Столярова, який працював у Херсонській казенній аптеці з 1809 р. впродовж 30 років. Спочатку він був учнем, а за деякий час за результатами іспитів при Херсонській лікарській управі Санкт-Петербурзькою конференцією імператорської Медико-хірургічної академії йому було присвоєно звання гезеля. Він неодноразово нагороджувався грошовими преміями, а у 1814 р. одержав чин колезького реєстратора.

В 1828 р. після закінчення Медико-хірургічної академії у Херсон прибув Іван Бартеншлегер, який працював спочатку лаборантом, а потім став провізором. Він, крім усього іншого, займався „собиранием за весьма незначительную сумму разных растений в значительном количестве”, причому виконував свої обов’язки „с должною поспешностью и усердием”¹⁹.

Велику роль у розвитку фармацевтичної справи на Херсонщині відіграла родина Мюллерів. Після смерті батька (про нього йшлося вище) власником аптеки став його син – Фрідріх (1817-1897), який отримав фармацевтичну освіту в Санкт-Петербурзькій імператорській медико-хірургічній академії Як і його батько, він відіграв помітну роль у громадському житті міста. В свою чергу онук засновника династії херсонських аптекарів – Микола – також став провізором, відомою в фармацевтичних колах дореволюційної Росії людиною. Слід згадати й про ще одного представника родини Мюллерів – доньку Фрідріха Миколайовича – В.А. Вурштатман, яка працювала управляючою аптекою.

Значне число фармацевтів відзначилося під час бойових дій у російсько-турецьку війну на півдні України. У формулярному списку провізора казенної аптеки титулярного радника Івана Вайсера йшлося: „За неусыпные труды при беспрерывных занятиях в снабжении лекарствами действующей армии в последнюю с Турцией войну высочайше награжден единовременно 350 рублями”. І це був не поодинокий випадок, бо сумлінно виконували свої обов’язки й інші працівники фармацевтичної галузі Херсонщини.

Тому не випадково Херсонське губернське управління у лютому 1858 р. представило до нагороди бронзовими медалями на андріївській стрічці в пам'ять війни 1853-1856 рр. вісім осіб – посадовців Міського інспекторства аптекарської частини. Серед нагороджених – М.І. Груп (лаборант Херсонського фармацевтичного закладу), Е.О. Маргаритов (провізор, якого у 1854 р. було призначено управителем Одеської пере-сувної аптеки Південної армії), фармацевти Ф.К. Мільгоф, В.А. Вітовський, І.Д. Волнянський та ін.²⁰

Багато зусиль на розвиток фармацевтики в Херсонській губернії поклав Є.Ф. Андрієвський. 1832 р., після закінчення Медико-хірургічної академії його було відряджено на службу до Херсона повітовим лікарем, спочатку пізніше переведено до Міської лікарської управи. У грудні 1840 р., коли в єврейських колоніях Херсонського повіту спалахнула епідемія тифу, він виїхав у цей район для боротьби з нею і безвиїзно перебував тут впродовж п'яти місяців. Після цього у формулярному списку Андрієвського було зроблено запис: „За неусыпные труды, оказанные в прекращении тифозной горячки на переселяющихся евреях, все-милостивейше пожалован кавалером ордена Станислава III степени”²¹. Ще пізніше Є.Ф. Андрієвський служив помічником Херсонського інспектора по аптекарській частині. Під час Кримської війни його було призначено інспектором аналогічної частини при військах 3-го, 4-го і 5-го піхотних корпусів, а невдовзі – інспектором аптекарської частини Південної армії.

Серйозним випробуванням для Херсонського фармацевтичного закладу стала Кримська війна 1853-1856 рр. В умовах воєнних дій було створено мережу тимчасових військових шпиталів у Вознесенську, Новій Одесі, Балті, Бахчисараї, Акермані, Бендерах, Миколаєві, Бериславі, Фокшанах та ін. У документах тих років є чимало указів по медичному департаменту Міністерства внутрішніх справ „о безостановочном отпуске из Херсонской казенной аптеки в указанные госпитали медикаментов и аптечных припасов в потребном количестве”²². У книзі реєстрації вихідних документів по закладу за 1855 р. більше тисячі записів про відправлення в діючу Південну армію й тимчасові лазарети медикаментів, хірургічних інструментів, різних матеріалів (у тому числі фельдшерські набори нового зразка, кубики для кровопускання, хлороформ, спирт, хінна сіль, камфора, тощо).

У 1868 р. в Херсоні діяло лише п'ять аптек. Проте вже у 1890 р. в місті функціонувало 18 останніх, на початок століття (1902 р.) – 30. У подальшому також спостерігалось збільшення їх кількості – до 73 в 1916 р. Натомість у Херсонській області (в її сучасних межах) чисельність фармацевтичних закладів зростала дуже повільно – з двох у 1825 р. до дев'яти у 1916 р.²³ Збільшення їх кількості сталося завдяки діяльності місцевих земських установ, які поряд з усім іншим опікувалися і розвитком медичної служби в місті й регіоні. Їх діячі (в переважній більшості з числа ліберально орієнтованої інтелігенції та дворянства) загалом сумлінно виконували свої обов'язки і зробили помітний внесок у розвиток соціальної сфери, й зокрема розширення аптечної мережі²⁴.

Слід відзначити, що первісно вирішення питань, пов'язаних з охороною здоров'я, не входило до компетенції земств. І лише розуміння провідними діячами останніх важливості цієї ділянки соціальної сфери та її майже цілковитої занедбаності в губерніях спонукало їх розпорядчі органи виступити з ініціативою організації власних медичних закладів. У цьому відношенні дуже показовим є клопотання Херсонського земства перед медичним департаментом Міністерства внутрішніх справ Росії про розширення власних прав із здійснення опіки над охороною здоров'я. Це й інші звернення підготували ґрунт для надання урядом земствам обмеженої розпорядчої влади в справах охорони здоров'я населення (1879 р.)²⁵. На початок ХХ ст. земська медицина на Херсонщині вважалась однією з найкращих у Російській імперії.

Місцеві земства Херсонської губернії активно опікувалися аптеками, що були розташовані в повітових містечках та селах. Інформацію про це можна почерпнути зі звіту про діяльність земського аптекарського складу Єлисаветградського повіту за 1905 р., підготовленого його завідувачем – провізором А.Н.Тимофєєвим. У ньому зокрема наводиться затверджений земством його штатний розпис: провізор (управляючий аптекою), два помічники, чотири учні, касир, робітник при аптеці, робітник при лабораторії, двірник. З цього документа також дізнаємося, що працівники закладу намагалися навіть у складних умовах подій Першої російської революції сумлінно виконувати свої обов'язки, незважаючи на „различного рода беспорядки, как – то: забастовки, неправильное функционирование железных дорог и др.”. Це виявилось у відрядженні одного зі співробітників „для покупки антидифтерийной сыворотки в Харькове и Одессе, находя непозволительным отказывать в требованиях на такой жизненно важный предмет”²⁶. І хоча завідувача складу турбувало зменшення прибутку порівняно з попередніми роками, однак він наголошував на іншому аспекті: „С одной стороны, прибыль уменьшилась, но оборот ея увеличился, что доказывает, что земская аптека приобретает всё большее и большее доверие со стороны публики, которая находит более выгодным для себя, при одинаковых с магазинами ценах, обращаться в земскую аптеку..., где она получает медикаменты, безусловно, лучшего качества... При этом земская аптека перестаёт носить... чисто коммерческий характер... и является учреждением, начинающим играть общественную роль и приносящим существенную пользу населению”²⁷.

Попри те що земства докладали титанічних зусиль у справі забезпечення населення медичною й фармацевтичною допомогою, результати їх діяльності не завжди були позитивні. Так, зокрема, у звіті Херсонської повітової земської управи за 1913 р. йшлося: „Условия среди которых живет крестьянство, таковы, что они подготавливают почву для разрушительных эпидемий, для тяжелых заболеваний, порождая большую смертность. Земская медицина показывает, что болезненность населения огромна, а смертность велика; очевидно, что одна лечебная медицина не в состоянии бороться, необходимы решительные меры в области гигиены, в деле предупреждения болезней”²⁸.

Очевидно, що такий стан справ вимагав негайних заходів з метою запобігання поширенню епідемічних хвороб шляхом поліпшення санітарно-епідеміологічної ситуації в селах Херсонщини. Посильний внесок у цю справу намагалися внести і працівники аптек. На 1913 р. у Херсонському повіті нараховувалося 7 провізорів, 19 їх помічників останніх, 14 їх учнів, а з 1914 р. в Херсоні працював магістр фармації (вищий науковий ступень серед аптекарів) О.П. Скулишевський²⁹.

Перша світова війна значно загострила суспільну ситуацію на півдні України, тим більше, що Херсонська губернія опинилася на становищі прифронтової. В умовах воєнного часу робота аптек й їх персоналу була надзвичайно напруженою, часто ненормованою. Виходячи з військових потреб власники приватних аптек встановили робочий день тривалістю у 12-14 годин³⁰, що спочатку з розумінням було сприйнято переважною більшістю фармацевтів і молодшого аптекарського персоналу. Але загострення загальної суспільно-політичної ситуації в Росії й насамперед повалення царату зумовили те, що 17 квітня 1917 р. працівники Херсонських аптек вдалися до проведення страйку. Його учасники на загальних зборах створили відповідний виконавчий комітет, який мав виробити вимоги до власників цих закладів. Зрештою, майже всі вимоги страйкарів було задоволено³¹, і регулярна робота останніх відновилася.

Таким чином, викладені вище матеріали дозволяють стверджувати, що аптечна справа на Херсонщині мала досить значні досягнення й традиції, які своїм корінням сягали кінця XVIII ст. На тлі історичних етапів розвитку фармації у Таврійському краї вимальовуються постаті аптечних працівників, які прислужилися справі якісного, своєчасного та кваліфікованого обслуговування населення.

¹ На початку XX ст. Херсонська губернія включала в себе шість (Ананьївський, Єлисаветградський, Одеський, Олександрійський, Тираспольський і Херсонський) повітів, а також два (Миколаївське та Одеське) градоначальства, які мали самоврядний статус.

² Гайдамака В.В. Очерк истории аптек Херсона и области XIX – начала XX веков // Аптеки Херсона и области. Справочник. – Херсон, 2003. – С.91.

³ Історія фармації в Україні / Р.В.Богатирьова, Ю.П.Спіженко, В.П.Черних та ін. – Харків, 1999. – С.79.

⁴ Див.: ЦДІА України в м. Києві. – Ф.533, оп.2, спр.512, арк.1-4.

⁵ Баранюк В. «За неуспішні трудові...» // Наддніпрянська правда. – 1997. – 15 липня.

⁶ Гайдамака В.В. Вказ. праця. – С.92.

⁷ Баранюк В. Вказ. праця.

⁸ Гайдамака В.В. Вказ. праця. – С.92.

⁹ Баранюк В. Вказ. праця.

¹⁰ Там само.

¹¹ Гайдамака В.В. Вказ. праця. – С.92.

¹² Там само.

¹³ В.Баранюк. Вказ. праця.

¹⁴ Сятиня М.Л. Історія фармації: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів. – Львів, 2002. – С.112.

